

KLAAS ROZEMOND

*De beste
filosofische
ideeën om
je moraal te
verbeteren*

NOORDBOEK

© 2023 Klaas Rozemond | uitgeverij Noordboek

Omslagontwerp: Bart van den Tooren

Boekverzorging: Elgraphic

Druk: Wilco, Amersfoort

ISBN 9789056156787

NUR 730

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van uitgeverij Noordboek, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@noordboek.nl.

De uitgeverij stelt alles in het werk om op milieuvriendelijke en duurzame wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk van de Forest Stewardship Council (fsc) mag dragen. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Noordboek is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.noordboek.nl

Inhoud

1. Wil, verbetering en moraal 7
2. Morele verbetering van misdadigers 25
3. Van parochiale naar universele moraal 46
4. Zelfbeschikking en zelfverbetering 66
5. De terugkeer van Plato's verbeteridee 85
6. Het verbeterde contract 103
7. Historische verbetering 124
8. Evolutie van de moraal 146
9. Voorbij de moraal 168
10. Een beter natuurbewustzijn 188
11. Kan het nog beter? 209

Literatuur 237

1

Wil, verbetering en moraal

Om jezelf moreel te kunnen verbeteren, moet je eerst weten of je dat wel wilt en wat verbetering en moraal zijn. Je kunt je wil tot verbeteren onderzoeken door een kritisch gesprek met jezelf te voeren over de vraag wat je wilt. Je kunt jezelf verbeteren door de maatstaven te formuleren die gelden voor bepaalde activiteiten, zoals sport, kunst of werk. Je kunt die maatstaven ook vinden in de sociale normen die voor deze activiteiten gelden en dat kun je ook doen voor de moraal. Het verschil met sport, kunst en werk is dat morele maatstaven aangeven wat de rechten van andere mensen zijn die je moet respecteren. Daarom kun je niet zomaar met de moraal stoppen wanneer je dat zou willen.

Wil

Wil je jezelf moreel verbeteren? Die vraag klinkt alsof ze wordt gesteld aan een leerling die op school over de schreef is gegaan of aan een veroordeelde in de gevangenis. Ik weet niet of leraren en reclaseringswerkers deze vraag daadwerkelijk stellen, maar het zou kunnen in het kader van de opvoeding of resocialisatie. Het is typisch een vraag die je aan anderen stelt die in jouw ogen verkeerd bezig zijn en er daarom over zouden moeten nadenken hoe ze hun gedrag kunnen verbeteren. Er klinkt ook een vorm van moralisme in door: het opgeheven vingertje van de pastoor, dominee of filosoof

die vindt dat wij ons leven moeten veranderen. Dat maken wij zelf wel uit, denken we misschien bij dat opgeheven vingertje, zeker als er een moralistische ondertoon in doorklinkt die naar onze mening iets te sterk is.

Varianten van de vraag of je jezelf moreel wilt verbeteren, zijn ‘Waar ben jij nou helemaal mee bezig?’ of nog korter ‘Wat doe je nou?’ en dan klinkt het misschien al iets minder moralistisch. Het zijn vragen die je kunt stellen aan je medepassagier in de trein die een half leeggegeten zak friet op de grond kwakt zodat de mayonaise op je kleren spat. Dit lijkt misschien een triviaal voorbeeld als het om de moraal gaat, maar in een breder verband kan die vraag worden gesteld over bijvoorbeeld klimaatverandering: waar ben jij mee bezig als je je gasfornuis aanzet om je biefstuk te bakken, in je auto naar je werk rijdt of in het vliegtuig stapt naar je vakantieverblijf? Jij durft niet in een volle trein een zak friet met mayonaise op de grond te gooien, maar misschien doe je wel iets veel ergers wanneer je in de auto of het vliegtuig stapt of je biefstuk op de barbecue legt.

Moraal heeft te maken met gedragingen op kleine schaal, zoals je gedrag ten opzichte van je medepassagiers in de trein, maar ook met gedrag op grote schaal, zoals je bijdragen aan de opwarming van de aarde. Daartussenin zitten allerlei gedragingen met kleinere en grotere consequenties ten opzichte van je partner, gezin, familie, vrienden en collega’s, maar ook je betrokkenheid bij de mensen in je straat, stad of land en uiteindelijk bij alles wat er op wereldschaal met mensen en andere levende wezens gebeurt. Zodra je over de consequenties van je gedrag gaat nadenken, kun je je bewust worden van je verbondenheid met alle mensen, dieren en planten op aarde.

‘Waar ben je mee bezig?’ is een vraag die je ook aan jezelf kunt stellen en dan wordt het al een stuk minder moralistisch dan wanneer je de vraag aan anderen stelt. Het gaat dan niet om het moreel berispen van anderen vanwege hun kwalijke gedrag, maar om

het kritisch evalueren van je eigen gedrag. Die kritische zelfevaluatie heeft een lange filosofische traditie die teruggaat tot de stoïcijnen uit de klassieke oudheid. In zijn essay 'Clementie' beschrijft de stoïcijn Seneca hoe hij elke avond voor het slapengaan met zichzelf de dag doorneemt en zijn eigen fouten evalueert. Dan zegt hij tegen zichzelf: 'Zorg dat je het niet langer doet, nu vergeef ik je nog.' Seneca wilde daarmee zichzelf verbeteren op grond van een 'exclusief verlangen naar het zedelijk goede', zo schrijft hij in 'Clementie'. Zijn verhaal is een duidelijke illustratie van wat een moreel geweten is: het kritische gesprek met jezelf om jezelf in morele zin te verbeteren. De wil om jezelf moreel te verbeteren is gebaseerd op het geweten dat in ieder mens aanwezig is.

Seneca staat in een lange traditie van het denken over het geweten, van Socrates tot de moderne tijd. In zijn boek *Moral Conscience Through the Ages* laat Richard Sorabji zien dat de innerlijke dialoog met jezelf de grondslag is van klassieke, christelijke en moderne opvattingen over het geweten. Hannah Arendt beschrijft in haar boek *Het leven van de geest* het menselijke denken als de innerlijke dialoog die je met jezelf voert. Volgens Arendt is die innerlijke dialoog een noodzakelijke voorwaarde om goed en kwaad te kunnen onderscheiden. De banaliteit van het kwaad bestaat er volgens haar uit dat bepaalde mensen het vermogen missen om met zichzelf een gesprek te voeren over goed en kwaad. De *inability to think* (onvermogen om te denken) verklaart waarom oorlogsmisdadigers zoals Adolf Eichmann de meest extreme misdaden kunnen begaan zonder te beseffen dat ze kwaad doen. *Thoughtlessness* (gedachteloosheid of onnadenkendheid) is volgens Arendt typerend voor de banaliteit van het kwaad die zij bij Eichmann meende te bespeuren.

Het idee van morele verbetering door middel van kritische zelfreflectie is ook te vinden in het christendom. Jezus zei in de Bergrede tegen zijn volgelingen: 'Huichelaars, verwijder eerst de balk uit je eigen oog, pas dan zul je scherp genoeg zien om de splinter

uit het oog van je broeder of zuster te verwijderen' (Matteüs 7:1-5). Het verschil tussen Seneca en Jezus is dat Seneca zichzelf toesprak en Jezus zijn volgelingen. Hij noemde ze ook nog eens 'huichelaars', wat een krachtig morele veroordeling betekent. Hij sloot echter niet uit dat je na een kritisch zelfonderzoek in staat bent om jezelf en anderen moreel te verbeteren. Zodra je de balk uit je eigen oog hebt verwijderd (dat doet Jezus niet voor jou), kun je aan de splinter in andermans oog beginnen. Het verwijderen van de balk opent je oog voor de mogelijkheid om anderen met hun splinter te helpen. Daarom moet het kritische zelfonderzoek voorafgaan aan de morele verbeterhulp aan anderen.

Begin bij een kritische zelfevaluatie en kijk hoe je jezelf in moreel opzicht kunt verbeteren. Vanuit die opvatting heb ik onderzocht in hoeverre de filosofie daarbij kan helpen en dit boek is het verslag van dat onderzoek. Wanneer ik over 'je' spreek, bedoel ik daarmee allereerst mezelf. Het gaat me erom hoe ik mezelf in moreel opzicht kan verbeteren en daarom ben ik op zoek gegaan naar de filosofische ideeën die mij het beste leken voor de morele verbetering van mezelf. Mijn uitgangspunt daarbij is dat ik mezelf inderdaad op allerlei punten wil verbeteren, hoewel ik ook heel vaak het gevoel heb dat me dat toch niet lukt en ik liever een zak friet met mayonaise eet of in het vliegtuig stap naar een ver vakan-tieoord dan me zorgen te maken om mijn eigen gezondheid en de klimaatverandering.

Aristoteles duidde het verschijnsel dat je je niet aan de moraal kunt houden aan met de term *akrasia* (wilszwakte): je weet wat de moraal inhoudt, maar je kunt je er uit wilszwakte niet aan houden, een verschijnsel dat ook voor bepaalde vormen van eigenbelang geldt, zoals gezond eten, meer bewegen, geen alcohol drinken en sigaretten laten liggen. Vooral op het gebied van je gezondheid zijn er allerlei verbeterpunten aan te wijzen waaraan je toch niet kunt voldoen, ook al wil je dat wel, zoals stoppen met roken of minder

eten om af te vallen. Als je je verstand zou volgen, zou je dat uit eigenbelang wel doen, maar je wilt niet altijd meewerken met je eigen verstand. Misschien gaat het niet alleen om wilswakte, maar om allerlei redenen waarom ik mezelf niet kan of wil verbeteren: het komt me nu even niet goed uit, op bepaalde punten weegt mijn eigenbelang toch zwaarder dan de moraal, ik heb er geen zin in en kies voor genot in plaats van gezondheid, ik heb er geen tijd of geld voor of er zijn allerlei andere belemmeringen om mijn morele verbetering grondig aan te pakken.

Ik wil ook onderzoeken of ik met de ideeën van de filosofie belemmeringen zoals wilswakte, eigenbelang, weezin, tijdgebrek en andere bezwaren kan overwinnen. Het is daarbij niet uitgesloten dat de filosofie zelf ook beperkingen heeft en dat ik voor het overwinnen van belemmeringen misschien beter te rade kan gaan bij een psycholoog of verbetercoach. Maar die psycholoog of coach zal eerst willen weten wat ik onder verbetering versta en wat moraal voor mij betekent voordat hij of zij mij daarbij kan helpen. Ik heb het boek dan ook niet alleen voor mijzelf geschreven, maar voor iedereen met een wil om zichzelf of anderen moreel te verbeteren. Als je de vraag of je jezelf of anderen moreel wilt verbeteren bevestigend beantwoordt, kun je de ideeën uit dit boek misschien gebruiken, al was het maar om aan de hand van de fouten erin tot betere filosofische ideeën te komen en te onderzoeken hoe je jezelf en anderen daarmee kunt verbeteren.

Er zijn ook mensen die helemaal niet in morele verbetering zijn geïnteresseerd omdat ze denken dat het in het leven niet om de moraal gaat, maar om de macht. Volgens deze mensen is de essentie van het leven een strijd om de macht en daarin is de moraal alleen maar een instrument van je vijanden om jouw macht aan banden te leggen. Mensen die dat geloven, wil ik niet van hun ongelijk overtuigen, want ik weet niet eens of ze ongelijk hebben. Ik denk wel dat serieuze twijfel mogelijk is over het standpunt dat macht boven moraal gaat, maar dat geldt ook voor het omgekeerde stand-

punt dat moraal boven macht gaat. Dat betekent dat beide partijen in het debat moeten nadenken over de vraag wat de precieze betekenis is van macht en moraal en wat de precieze verhouding is tussen macht en moraal. Ik kan echter niet bij voorbaat uitsluiten dat eigenbelang uiteindelijk veel zwaarder weegt dan moraal en ook een veel beter uitgangspunt voor verbetering is. Misschien is de wil tot macht wel veel sterker dan 'het exclusieve verlangen naar het zedelijk goede' van Seneca, die zelf werd beschuldigd van extreem machtsmisbruik en exorbitante zelfverrijking met behulp van de moreel corrupte keizer Nero. Daarom moet iedereen met een wil tot morele verbetering het alternatieve standpunt uiterst serieus nemen. Dat geldt echter ook voor de persoon die de macht boven de moraal stelt.

Verbetering

Kun je jezelf verbeteren? Die vraag is veel ruimer dan de vraag of je je moreel wilt verbeteren. Je kunt jezelf immers op allerlei gebieden verbeteren en de vraag hoe je dat kunt doen, is ook relevant voor je morele verbetering. Het is bijvoorbeeld mogelijk dat je jezelf wilt verbeteren in je werk, sport of kunst. Die gebieden hebben ieder hun eigen maatstaven waarmee je kunt aangeven op welke punten je jezelf wilt verbeteren. De verbetering wordt bepaald door de maatstaven die je jezelf oplegt en de maatstaven van anderen, bijvoorbeeld de groep, het bedrijf of de organisatie waar je actief bent. Zo kun je ernaar streven om beter te worden in je werk. Dan hangt het af van de maatstaven die voor je werk gelden, maar ook van de maatstaven die je aan jezelf oplegt. Je kunt streven naar meer omzet of betere prestaties zodat je carrière kunt maken. Wat meer of beter is, wordt bepaald door de maatstaven binnen de organisatie waarin je werkt of de markt waarop je actief bent. Wie in aandelen handelt op de beurs of orders binnenhaalt voor een bedrijf, kan proberen om de winst te verhogen. Wie ambachtelijke meubels maakt, kan ernaar streven om betere stoelen en tafels te

maken als het gaat om ontwerp, zitgemak of andere maatstaven die bij meubelmaken horen. Zo kunnen voor iedere vorm van werk maatstaven worden geformuleerd aan de hand waarvan je jezelf kunt verbeteren.

Het is mogelijk dat anderen voor jou bepalen wat de maatstaven zijn en hoe jij je aan de hand daarvan kunt verbeteren. Een beursbedrijf kan de winstdoelen aangeven waaraan zijn medewerkers moeten voldoen om een bonus te verdienen en een manager kan een bedrijf reorganiseren om de productie te verhogen. Een meubelmaker kan zijn of haar leerlingen het vak bijbrengen en ze daarin beter maken volgens de maatstaven van de leraar, het vak en de meubelmarkt. Je kunt echter ook persoonlijke maatstaven voor je werk hanteren, zoals de mate waarin je je werk bevredigend vindt, los van de vraag of je carrière kunt maken of meer kunt verdienen. Als dat laatste ten koste gaat van plezier in je werk, kun je ervoor kiezen om genoeg te nemen met een bescheiden positie die niet de hoogst haalbare is als je alles opzij zou zetten voor je carrière.

In de sport gelden de maatstaven van een bepaalde sporttak, bijvoorbeeld de atletiek of het voetbal. Je kunt als hardloper trainen om je persoonlijke records te verbeteren. Dat kan de jogger doen die dagelijks een rondje holt in het park om zijn of haar conditie op peil te houden of de atleet die wil meedoen aan de Olympische Spelen. Anderen kunnen proberen om jouw prestaties te verbeteren, bijvoorbeeld de fitnesscoach die je helpt bij de training voor je conditie of de voetbaltrainer die de tactiek en de opstelling bepaalt om de prestaties van het team te verbeteren.

Ook in de kunst gelden maatstaven die tot op zekere hoogte objectief kunnen worden vastgesteld. Een pianist haalt wel of niet het niveau om een sonate van Beethoven te kunnen spelen. Hij of zij kan dat beter of slechter doen volgens zijn of haar eigen maatstaven en die van geoefende toehoorders (bijvoorbeeld de jury van een pianoconcours) en het algemene publiek. De maatstaven van de professionals en de smaak van het publiek bepalen of de uit-